

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MİRƏLİ MİRQAFAR OĞLU RİZAI

FARSDİLLİ TÜRK ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ
TÜRKİZMLƏR
(LEKSIKA VƏ FRAZELOGIYA)

5710.01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev
akademik

Rəsmi opponətlər:

Roza Hüseyn qızı Eyvazova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Minaxanın Allahşükür qızı Nuriyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universitetinin
Türkologiya kafedrası

Müdafiə «23» 12 2014-cü il saat « »-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzəndə filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « » 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru

N.F.Seydəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türk xalqlarının, o cümlədən də azərbaycanlıların farslarla yaxın əlaqələri 2700 illik bir tarixi dövrü əhatə edir. Bu qarşılıqlı əlaqənin təsiri həmin xalqların ədəbiyyat və dillərində özünü daha aydın şəkildə göstərməkdədir.

Genetik və tipoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən dillərdə danışan xalqlar coğrafi baxımdan yaxın bölgələrdə yaşadıkları zaman sıx siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr fonunda dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri baş verir. Türk və fars dillərinin bir-birinə qarşılıqlı təsirinin təzahürlərini həm canlı danışmaq dilində, həm də yazılı ədəbi dili əks etdirən ədəbi-bədii abidələrdə görə bilərik.

İslam dininin Yaxın və Orta Şərqdə yayılmasından sonra VII-X əsrlərdə ərəb dili bu bölgədə istifadə edilən yeganə ədəbi dil olduğundan, etnik cəhətdən iranlı olan İbn əl-Müqəffə, əs-Səalibi, ət-Təbəri, eləcə də IX-X əsrlərdə ərəb xilafətinə daxil olan indiki İran ərazisindəki Tahiri, Səffari dövlətlərinin saray şairlərindən Xureymi, Mütəvəkkili kimi bir çox şairlər öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almışlar. Oxşar proses türk xalqlarının da həyatında müşahidə olunur. İslam dini VII əsrdən yayılmağa başlayandan sonra ərəb-islam mədəniyyəti müsəlman olan xalqlara, xüsusilə, türk coğrafiyasında olan türk xalqlarına güclü təsir göstərməyə başlamışdı. «Həmin dövrdə “əl-Azərbaycani” nisbəsi ilə tanınan Azərbaycan şairləri də ərəb dilində yazmışlar»¹. Türk xalqları islam dinini qəbul etdikdən sonra etnik baxımdan türk olan şair və alimlər öz elmi və ədəbi əsərlərini yalnız ana dillərində deyil, eləcə də ərəb və fars dillərində yazmışlar. «Uzun əsrlər boyu hakimiyyətdə olmuş türk sülalələri tabeliklərindəki bütün xalqlara tolerant münasibət bəsləmiş, hətta fars dilində yaranan poeziyaya məsənatlıq etmişdilər»². İndiki İran ərazisindəki türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin qurduqları dövlətlərdə hakimiyyət saraylarda şeir dili statusu qazanmış fars dilində yazmağı qadağan etməmiş, əksinə, o dildə yazan şairləri verdikləri hədiyyələrlə təşviq etmişdir.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ərəbcə yazan Azərbaycan şairlərini ərəb, fars dilində yazan Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Mövlana Cəlaləddin, Mücirəddin Beyləqani və orta əsrlər Azərbaycan

¹ İbrahimova M., Misirova G. Nizami Gəncəvi, Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012, s. 13.

² Göstərilən əsər, s. 10.

poeziya məktəbinin başqa nümayəndələrini fars şairi adlandırmaq düzgün deyildir. Eləcə də, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ərəbcə yazan farsları da ərəb ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etmək olmaz.

Bu baxımdan, qeyd etdiyimiz Azərbaycan və türk şairlərinin farsca yazdıqları əsərlərin leksik xüsusiyyətlərinin, xüsusən də onların şeirlərindəki türkiyəli (leksik və frazeoloji vahidlərin) tədqiqi nəinki Azərbaycan dilçiliyi, eləcə də türkologiya üçün aktualdır.

Farsca yazan türk şairlərinin əsərlərindəki türk mənşəli leksik vahidlər Nizami Gəncəvi, Mövlana Cəlaləddin kimi şairlərin yaradıcılığı əsasında müəyyən dərəcədə öyrənilmiş olsa da, bu tədqiqatlar yetərli sayıla bilməz. Adıçəkilən şairlərin özündə müxtəlif türk dillərinə aid faktları qoruyub saxlayan farsca yazılmış əsərlərinin sistemli şəkildə araşdırılması müasir dövrdə artıq zərurətə çevrilmişdir. Türk dillərinin təkcə fars dili ilə deyil, eləcə də qədim, orta və yeni İran dilləri ilə müqayisəli tədqiqi türkoloji dilçilik üçün aparıcı istiqamət statusu kəsb edir. Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş bir çox sözlər (antroponimlər, toponimlər, etnonimlər və s.) və kalka yolu ilə tərcümə edilmiş frazeoloji vahidlər, o cümlədən frazeologizmlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllər həm Azərbaycan dili, həm də digər türk dillərinin tarixini öyrənmək üçün kifayət qədər material verir, ayrı-ayrı leksik vahid və frazeoloji birləşmələrin qədim variantlarının üzə çıxarılmasını təmin edir, adıçəkilən şairlərin əsərlərinin türkoloji müstəvidə araşdırılması üçün geniş imkan yaradır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi farsdilli türk şairlərinin əsərlərində birbaşa türk dilində və ya tərcümə edilərək işlədilmiş sözləri, həmçinin obrazlılıq, ekspressivlik yaratmaq, bəzən də milli koloriti qorumaq üçün kalka yolu ilə istifadə olunmuş türk dillərinə aid frazeologizmləri, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri araşdırıb meydana çıxarmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab olunmuşdur:

- farsdilli türk şairlərinin əsərlərində birbaşa türk dilində verilmiş və ya kalka yolu ilə tərcümə edilərək işlənmiş türk sözlərini müəyyənləşdirmək;
- bu əsərlərdəki türk mənşəli sözlərin leksik-semantik prinsip əsasında təsnifatını vermək;
- bu əsərlərdə türk dillərinə aid kalka yolu ilə tərcümə edilərək işlənmiş frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri bu dillərin materialları əsasında müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirmək;
- müəyyən edilmiş frazeologizmlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin tematik qruplar üzrə təsnifatını aparmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini farsdilli türk şairlərinin əsərlərindəki türkizmlərin leksika və frazeologiyası təşkil edir. Tədqiqat işinin predmeti isə həmin türkizmlərin təhlili və müqayisəsindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiyada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə farsdilli türk şairlərinin əsərlərindəki türkizmlər bir şairin yaradıcılığı çərçivəsində deyil, bir neçə şairin əsərlərinin əhatəli və sistemli şəkildə tədqiqi əsasında araşdırmaya cəlb olunur. Bu şairlərin əsərlərində işlənmiş türk dillərinə aid sözlər, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllər müasir dilçiliyin son nailiyyətləri əsasında, Azərbaycanda, Türkiyədə, İranda dilçiliyə (onomalogiya, toponimika, morfonologiya və s.) dair yazılmış yeni əsərlərin materialları nəzərə alınaraq araşdırılmış, bəzi sözlərin işlənmə tezliyi haqqında statistik məlumat verilmişdir. Bundan əlavə, həmin şairlər tərəfindən kalka olunmuş türk frazeoloji vahidləri və atalar sözlərinin fars dilində qarşılıqları da verilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş türkizmlərlə (leksika və frazeologiya) bağlı aşağıdakı müddəalar müdafiyyə təqdim olunur:

- bir çox türk şairləri zəmanənin tələbindən asılı olaraq öz əsərlərini ana dillərində deyil, farsca yazmağa məcbur olmuşlar;

- bu şairlərin əsərlərində türk sözlərinin işlənmə tezliyi fars şairlərinə nisbətən daha çoxdur;

- bu şairlərin vasitəsilə bir çox türk sözləri: onomastik vahidlər - toponimlər, antroponimlər, ümumişlək sözlər və s. farscaya daxil olmuşdur;

- bu şairlərin əsərlərində türk sözləri həm birbaşa, həm də kalka yolu ilə tərcümə olunaraq işlənmişdir;

- bu əsərlərdə türk dillərinə aid frazeoloji vahidlər də kalka üsulu ilə fars dilinə tərcümə edilmişdir;

- fars dili VII əsrdən sonra bölgədə ünsiyyət dili olan türk dilinin ciddi təsirinə məruz qalmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi müəyyən nəzəri və praktik əhəmiyyətə də malikdir. Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində türkizmlərin sistemli şəkildə müqayisəli tədqiq olunduğu bu əsər uyğun mövzuda yazılacaq digər əsərlər üçün, eləcə də türk və fars dillərinin müqayisəli tədqiqi üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər. Tədqiqat işinin materialları türk və fars dillərinin tarixi və müasir leksik tərkibi, frazeoloji vahidləri və atalar sözlərini əks etdirən lüğətlərin tərtibi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiya işində təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiq olunan məsələlərə həm sinxron aspektdən yanaşılmış, həm də yeri gəldikcə tarixi-müqayisəli təhlil aparılmışdır. Dissertasiyanın əsas mənbələrini şairlərin şeir divanları, divanların lüğətləri, türk və fars dillərinə aid frazeoloji lüğətlər və atalar sözləri haqqında yazılmış kitablar, dissertasiyalar, elmi məqalələr təşkil edir. Avtoreferatda verilmiş frazeoloji vahidlər S.Altaylının “Azərbaycan türkcəsi deyimlər sözlüyü” kitabından götürülmüşdür.

İşin aprobeasiyası. Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işi BDU-nun filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərdə (6 məqalə və 4 tezis) çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

İşin ümumi səciyyəsinə əks etdirən “Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, elmi yeniliyi şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, tədqiqat zamanı istifadə olunan metod və mənbələrdən bəhs olunmuş, işin aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslə **“Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş türk sözləri”** adlanır. İki yarım fəsildən ibarət olan bu fəsildə Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Xaqani Şirvani, Marağalı Əvhədi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Ş.M.Şəbüstəri, Saib Təbrizi, M.Şəhriyar və başqalarının farsca yazma ənənəsi haqqında qısa məlumat verilir və bu ənənənin mövcud faktlar əsasında ilk dəfə Qətran Təbrizidən başlanması qeyd olunur. Q.Təbrizi ilk dəfə öz əsərlərində türk sözləri ilə yanaşı, bəzi məfhumları ifadə etmək üçün bir sıra söz və ifadələri kalka üsulu ilə fars dilinə çevirərək işlətməmişdir. Bu ənənə Mücirəddin Beyləqani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mövlana Cəlaləddin və başqa şairlər tərəfindən davam etdirilmişdir.

“Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində birbaşa işlənmiş türk sözləri” adlı I yarım fəsildə fars dilində yazan türk şairləri ilə fars şairlərinin yaradıcılığında müşahidə olunan xüsusiyyətlər haqqında məlumat verilmişdir. Fars dilində yazan türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş türkcə sözlərin əsas leksik fondununun antroponimlər və toponimlər, zoonimlər ümumişlək

sözlər, etnoqrafik sözlər, terminoloji, hərbi və dövlətçilik leksikasından ibarət olduğu göstərilmişdir.

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində onomastikanın xalqın tarixini əks etdirən faktorlardan biri olduğu belə əsaslandırılır: «İnsan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur»¹. Onomastik vahidlərin daha güclü və aydın milli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərən A.Qurbanovun fikrincə, bunlar təkcə fərqləndirici xarakterli olmayıb, həm də millilik işarəsidir, milli mədəniyyət əlamətlərini özlərində yaşadan vahidlərdir². Fars dilində yazan türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş türkiyəli mütəəyyən bir hissəsini Azərbaycan və başqa türk xalqlarına aid xüsusi isimlər təşkil edir. Bu adların bəzisi ancaq Azərbaycan və türk areal toponimlərinə aiddir. Məsələn, *Bakı* sözü Xaqani “Divanı”nda müasir dilimizdəki kimi işlənmişdir. Bu isə həmin toponimin bəzi tədqiqatçılar tərəfindən *Badkubə* adlandırılması və bu əsasda izahının əsassız olduğunu göstərir. Elə yer adları var ki, onların tələffüzü yalnız Azərbaycan təsəvvürü yaradır. Məs.: *Gəncə, Bakı, Təbriz* və s. A.Qurbanov yazır ki, hər şəxsin xarakterik, səciyyəvi adı ilə, onun hansı millətin nümayəndəsi olduğunu müəyyənləşdirmək olur³.

Bütün bunlar onomastik vahidlərin hər xalqın milli mənzərəsini əks etdirən başlıca dil vasitələri olduğunu göstərir.

Türk xalqlarının adqoyma ənənələri dini dünyagörüşün dəyişməsi nəticəsində müəyyən təsirlərə məruz qalmış və türk xalqlarının həyatında baş verən bu hadisələr antroponimlərdə öz əksini tapmışdır. *Bərkyaruq* kimi leksik vahidlərin mənalari türk xalqlarının antroponimik sistemi ilə tanış olmayan klassik fars lügətçiləri tərəfindən düzgün qeydə alınmamış və mənası dəqiq verilməmişdir.

Fars dilində yazan türk şairlərinin əsərlərində aşağıdakı antroponimlər daha çox işlənmişdir: *Ağ Sonqur, Alparslan, Altuntaş, Aybək, Bahadırxan, Bəktaş, Eldəniz, Qara Sonqur, Qızıl Arslan, Söbək təkın* və s. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu adlar təkcə adlandırma məqsədilə deyil, həm də üslubi məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur.

Fars dilində yazan türk şairlərinin əsərlərində işlənən bir sıra antroponimlərin fonetik tərkibi fars dilinin qanunlarına uyğunlaşdırıldığı zaman türk dillərindəki bəzi səsləri ifadə etmək üçün ərəb əlifbasında hərflər ol-

¹ Hacıyev T.İ, Vəliyev K.N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, Bakı: “Maarif”, 1983, s. 64.

² Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları, I c., Bakı: “Nurlan”, 2004, s. 23.

³ Yəni orada.

madığından bu sözlər fərqli şəkildə yazılmışdır ki, bu da həmin sözün mənasının səhv başa düşülməsi ilə nəticələnmişdir. Məs.:

Söbək təkin (سُبَيْك تَكِين). Xaqanınin işlətdiyi bu antroponim Qəznə hökmdarlarından Sultan Mahmudun atasının adıdır¹:

«شاه خزر گشای را هندو خزر شرف نهند بر پسر سبکتکین هندگشای راستین»

(Xəzər ölkəsini fəth edən şahə Hind və Xəzər dəyər verir, Hindi fəth edən Söbək təkinin oğluna)

Bu sözün kökü olan *söbək* ləksemi ilə bağlı iki ehtimal mövcuddur: birincisi, türk dillərindəki *s~k* əvəzlənməsini² nəzərə alsaq, bu söz “köpək” mənasındadır. Deməli, bu sözü farslar yanlış oxuyaraq *səbok* “yüngül” kimi qeydə almışlar. Belə olduqda *Söbək təkin* “yüngül şahzadə” mənasını verir ki, bu da türk adqoyma ənənəsinə ziddir; ikincisi, DLT-də *sibək* sözü “üzərində dəyirman daşının döndüyü dəmir” mənasındadır³. Bu söz Anadolu dialektlərində *sibişti* və *sübək* şəklində “əl dəyirmanlarında alt daşın ortasında bıçaqlı olan, üst daşın dönməsinə imkan yaradan kiçik paya, ya da tiz (iti) dəmir” mənasında işlənir. Həmin sözün qazax dilində *sübək*, yacut dilində *sümə* fonetik variantları qeydə alınmışdır⁴. Buradakı “qalın” və “tiz (iti) dəmir” mənası sərkərdənin adı ilə semantik baxımdan müqayisə oluna bilər.

Dişləmə (ديشلمه). İrəvanlı Şakir *dişlə(mək)*- feilindən düzəlmiş bu sözü çay içməyə aid bir termin kimi işlətmişdir:

«قند را در استکان انداز و چایی را بریز دیشلمه نوشیدنش بی جا و بی معناست»

(Şəkəri stəkana sal və çay tök, dişləmə içməsi yersiz və mənasızdır)

Bu söz indi də İranda hamı tərəfindən geniş şəkildə işlənir. Ə.Dövlət-abadinin dediyi kimi, M.Moin bu sözün mənasını verdikdə onu əmr şəklinin inkar forması (*dişlə- + mə*) kimi nəzərdə tutmuşdur⁵. Əlbəttə, Ə.Dövlət-abadinin verdiyi izah (“qənd parçası olmadan içilən acı çay”) düz deyil. Şeyrin mənasından aydın olur ki, *dişləmə* “diş ilə bölünmüş qənd parçası ilə içilən çay” deməkdir.

“Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində kalka yolu ilə tərcümə edilmiş türk sözləri” adlı ikinci yarım fəsildə Q.Təbrizi, Nizami, Xaqani,

¹. Xaqani افضل الدين. ديوان اشعار خاقانی. سجادی سيد ضياءالدين، چاپ اول، تهران 1374، ص. 459.

². Ağasıoğlu F. Azər xalqı, Bakı: “Çıraq”, 2005, s. 134.

³. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk, 4 cildə, I cild, Bakı: “Ozan”, 2006, s. 289.

⁴. Çifçi M., Yıldırım T. “Divanü Luğat-it-Türk”te Yer Alan Alet-Eşya Adları// Turkish Studies, International Periodical Journal for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/2, Ankara, Spring 2012, s. 1240

⁵. دولت‌آبادی عزیز. فرهنگ واژه‌های ترکی و مغولی در متون فارسی، تبریز: 1386، «دانشگاه تبریز»، 18 ص.

Rumi və başqa farsdilli türk şairlərinin kalka yolu ilə farscaya çevirdikləri leksik vahidlər araşdırmaya cəlb olunur. Aşağıda verdiyimiz nümunələrdə görüldüyü kimi, Q.Təbrizi, eləcə də adlarını qeyd etdiyimiz şairlər bəzi sözlərin daşdığı mənaları yox, bəlkə o sözün formasını nəzərə alaraq həqiqi və ya birinci mənalarını farscaya çevirmişlər. Bunun nəticəsində bəzi hallarda həmin sözlərin mənası kontekstin mənası ilə üst-üstə düşməmiş və mətnin mənası düzgün dərk olunmamışdır. Q.Təbrizinin şeirlərində belə anlaşılmaqları onun nöqşanı sayanlar da var¹.

Biruyi (بیروی). Saib Təbrizi tərəfindən işlənən *biruyi* sözü Azərbaycan dilindəki “utanmazlıq” və “həyasızlıq” mənalarında olan *üzsüzlük* sözünün kalka yolu ilə tərcüməsidir. Halbuki fars dilində Saibdən öncə belə söz heç zaman işlənməmiş, hətta indi də işləklilik qazana bilməmişdir. S.Təbriziyə qədər bu mənə farsçada “üzlülük” mənasında olan “پرویی” (*porruyi*) sözü ilə ifadə edilirdi. Bu sözün (پرویی) Azərbaycan türkcəsində qarşılığı *üzlülük* sözüdür. Halbuki həmin sözün mənasını ifadə edən və formaca onun qrammatik antonimi sayılan *üzsüzlük* sözü mövcuddur. Şair *üzsüzlük* sözünü həm Azərbaycan dilində yazdığı qəzəlinə, həm də farsca şeirində kalka yolu ilə işlətməmişdir:

«Tutma ol gül damənin məhşər günündə can için

Qılma **yüzsüzlük** nigarilə bir avuc qan için»²

Farsca şeirində isə belə deyir:

«صائب آن بهتر که گردون ترک بیروی کند، زرد روی می کشد زان روی گلگون آفتاب»³.

(Saib, yaxşı olar ki, fələk **üzsüzlüyünü** tərک etsin, çünki gülgün Günəş o səbəbdən sarı üz (boya) çəkir üzünə)

Şair həmin ismin sifət formasının da kalka yolu ilə edilmiş tərcüməsini “پرو” (üzlü) işlətməmişdir.

Gorosneçəşm (گرسنه چشم). “Hərıs və acgöz” mənasında işlənən *gorosneçəşm*⁴ mürəkkəb sifətini fars dilinə ilk dəfə Azərbaycan şairi Ə.Xaqani daxil etmişdir:

«بر سر چاه شقوق از تشنگان صف صف چنانک پیش یوسف گرسنه چشمان کنعان دیده اند»

(Şüquq quyusu başında düzülən susuzları, elə bil, Yusifin kənarında-kı Kənan **acgözləri** kimi görmüşlər)

¹ قره آغاجی، سبک آذربایجانى // طالعى محبوب و مدرسى فاطمه، سبک آذربایجانى و سیر تاریخی آن در شعر فارسى، تهران: 1382، «مؤسسە فرهنگى ناشران»، ص. 508-509.

² Göstərilən əsər, s. 873.

³ Göstərilən əsər, s. 211.

⁴ خاقانى افضل الدين. ديوان اشعار خاقانى. سجادی سيد ضياءالدين، چاپ اول، تهران 1374، ص 92.

Göründüyü kimi, bu sözün mənası Azərbaycan dilindəki *acgöz* mürəkkəb sözünün mənası ilə üst-üstə düşür və demək olar ki, həmin sözün kalka tərcüməsidir. Bu sözün antonimi sayılan “toxgöz” sözü klassik abidlərimizdən olan “Qutadğu bilig” əsərində işlənmişdir:

«Negü tir eşitgil **közi tok** kişi Bu **köz tokluğu** ol bu baylıq başı»¹.

(Gözü tox insan nə cür deyir, dinlə: zənginliyin başı **tox gözlü** olmaqdır)

Səd rah (سَد رَاه). İlk dəfə Q.Təbrizi, sonra isə Ə.Xaqani, M.Beyləqani, M.Şəbüstəri kimi Azərbaycan şairləri tərəfindən işlənmiş *sədrah* "yüz yol" və *yekrah//yekrah* "bir yol" birləşmələrindəki *rah* sözü Azərbaycan türkcəsində indi də “dəfə” mənasında işlənən *yol* sözünün kalka yolu ilə tərcüməsidir. Qətran Təbrizi bu ibarəni fars dilinə uyğun tərcümə etsə idi, onda *yek* sözünü ya *bar*, ya da *dəfə* sözləri ilə işlətməli idi.

«شمار عمر تو باد از حساب سال فزون حساب ملک تو بیش از شمار مه صد راه»²

(Sənin yaşın ildən artıq olsun, sənin mülkünün sayı aydan **yüz yol** artıq olsun)

«تا بر تو عروس من شود **یکره شاه** تا از غم تو شوم همی **یکره شاه**»³.

(Sənə mənim gəlinim **bir yol** şah olunca

Mən sənin qəmindən **bir yol** şah olaram)

Yüz yol ifadəsi həm Quzey, həm də Güney Azərbaycanda indi də “yüz dəfə” mənasında işlənir. Doğrusu, buradakı *yüz yol* birləşməsi farsca-ya *səd bar* və ya *səd dəfə* şəklində tərcümə edilməli idi. Türk sözlərinin bu üsulla kalka olunmasına başqa türk şairlərinin əsərlərində də rast gəlirik.

Dissertasiyanın II fəslı “**Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş türk frazeoloji vahidləri**” adlanır. Beş yarım fəsildən ibarət olan bu fəsildə ayrı-ayrı sənətkarların əsərlərində kalka üsulu ilə tərcümə edilərək işlənmiş frazeoloji vahidlər araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

T.İ.Hacıyevə görə, «frazеологiяya insan şüurunun hazırladığı ilk ədəbi məhsuldur. Təbii olaraq dilin inkişaf səviyyəsi mücərrədlik istedadı ilə ölçülsə, demək ki, frazeoloji zənginlik bu gəlişmənin önəmli göstəricilərindən biridir»⁴. Frazеологiя vahidlər dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixini, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzini əks etdirdiyindən onların linqvistik araşdırılması həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat tərzinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

¹ Bax:Üstüner A. Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Hikayeler. Basılmamış magistr tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ: 1989, s. 18.

² قطران تبریزی. دیوان اشعار، نجوانی محمد، انتشارات «شفق»، تهران: 1333، 355 ص.

³ Göstərilən əsər, s. 540.

⁴ Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: “Elm”, 2012, s. 4.

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində Ş.R.Axmatullayev, Z.K.Jaraşuyeva, T.Sayfullin, D.Aksan, Q.X.Axunzyanov, Ö.A.Aksoy, S.Muratov, A.Yuldaşev, H.Bayramov, Z.Əlizadə, Q.Kazımov, M.Mirzəliyeva, N.Seyidəliyev, Q.Mahmudova G.İsayeva¹ və başqaları frazeologiyanın nəzəri və praktiki məsələləri ilə məşğul olmuşlar.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya aid tədqiqatlarda mövcud olan idiom, idiomatik ifadə, frazeoloji ifadə, frazeoloji birləşmə, sabit söz birləşməsi, frazeoloji vahid, frazeologizm, frazem, leksik söz birləşməsi, leksik birləşmə, deyim və s. kimi terminlərin varlığı dilçilər arasında bu məsələdə fikir ayrılığı olduğunu aydın göstərir. Biz bu tədqiqatda daha əhatəli saydığımız “frazeoloji vahid” termininə üstünlük veririk.

M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidləri müəyyənləşdirməyin aşağıdakı meyarlarını qeyd edir: 1) dilə hazır şəkildə gəlmələri; 2) struktur qapalılığı; 3) semantik bütövlüyü; 4) tərcümə oluna bilməməsi (sözbəsöz)². G.İsayeva yuxarıdakı amillərə “motivləşmə” amilini də əlavə etmişdir³. N.Seyidəliyev bu vahidlərin “quruluşunun dəyişməzliyi” (bütün hallara aid deyil) məsələsində istisna hallar olduğunu göstərir⁴. V.Q.Qak isə bu haqda belə deyir: “Frazeologizmin sabitliyinin əsasında təkcə leksik-semantik xüsusiyyətlər (sözlərin, qrammatik forma və konstruksiyaların seçilməsi) deyil, obrazın sabitliyi durur. Mümkün leksik dəyişikliklərə və qrammatik transformasiyaya baxmayaraq, məhz obrazın sabitliyinə görə frazeologizm dağılır”.⁵ Kalka olunmuş frazeoloji vahidlərdə də obrazlılığın sabitliyi əsas amil olmuşdur.

Farsdilli türk şairlərinin yazdığı əsərlərdə qədim dövrlərdən formalaşan frazeoloji vahidlərin, o sıradan atalar sözü və zərbi-məsəllərin ümumtürk kontekstində semantik və qrammatik struktur baxımından tədqiqi prosesində türk dillərinin tarixi ilə bağlı elmi nəticələrdən bəhrələnmək yeni nəticələrin əldə edilməsinə yardımçı olacaqdır.

Doğrusu, farsdilli türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş bəzi frazeoloji vahidləri yalnız Azərbaycan dili materialları əsasında izah etmək mümkün

¹Bax: Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri məsələləri. “Türk dillərinin frazeologiyası”, I cild, Bakı: «Nurlan», 2009; Mahmudova Q. Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. “Türk dillərinin frazeologiyası”, II cild. Bakı: «Nurlan», 2009; Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası, Bakı: 2006; İsayeva G. Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası, FDDA, Bakı: 2012 və s.

²Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası, I cild, Bakı: «Nurlan», 2009, s. 18.

³İsayeva G. Göstərilən əsəri, s. 7.

⁴Seyidəliyev N. Göstərilən əsəri, s. 24.

⁵Bax: İsayeva G. Göstərilən əsəri, s. 7.

olmur. Çünki bu vahidlərin bəzisi Azərbaycan dilində ya passivləşərək sıradan çıxmış, ya da bəzi hallarda həmin şairlər tərəfindən elə dəyişdirilmişdir ki, bu dəyişiklik onların qədim formasının bərpasında çətinlik yaradır. Buna görə də linqvistik təhlilin başqa türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə aparılması zəruriyyəti meydana gəlir..

Bu şairlər tərəfindən frazeoloji vahidlər iki şəkildə işlənmişdir:

a) donmuş və daşlaşmış şəkildə;

b) əsas məzmun, obrazlılıq qorunmaqla müxtəlif üslubi çalar yaratmaq məqsədi ilə bəzi komponentlər onların sinonimləri və ya paralelləri ilə dəyişdirilmiş şəkildə.

a) donmuş və daşlaşmış şəkildə

Sir çəşm (سیر چشم). S.Təbrizinin *toxgözlü* mənasında işlətdiyi *sir çəşm* ifadəsi “Qutadğu bilig”dəki *közi tok* və *köz tokluğu* kimi frazeoloji vahidlərə semantik baxımdan uyğun gəlir. Şair həmin frazeoloji vahidi eyni ilə farscaya çevirmişdir:

«دیده ما سیر چشمان شان دنیا بشکند همچو جوهر نقش را آیینه ما بشکند»¹.

(Bizim güzgümüz cövhərtək şəkli sındıran kimi, biz **tox gözlülərin** gözü dünyanın qiymətini sındırar)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *gözü tox* frazeoloji vahidinə **közi tok** formasında “Qutaqdu bilig”də də rast gəlinir.

Çəşm-e sir (چشم سیر). Saibin “gözü tox” mənasında işlətdiyi *çəşm-e sir* birləşməsi *gözü tox* frazeminin kalka tərcüməsidir:

«نیست چون ریگ روان از آب سیری حرص را آدمی را نعمتی بهتر ز چشم سیر نیست»².

(Açgözlülük gəzəyən qum kimi sudan doymaq bilməz,

İnsan üçün (çəşm-e-sir) **gözü tox** olmaqdan yaxşı nemət yoxdur)

Prof. Q.Yusifinin qeyd etdiyi kimi, *goresneçəşm* "açgöz" ifadəsi daha əvvəllər fars dilində işlənsə idi, *çəşm-e sir* "toxgöz" sözü bu dilə ilk dəfə S.Təbrizi tərəfindən daxil edilmişdir³.

Çəşm xorəd ab (چشم خورد آب). S. Təbrizinin hekayə xarakterli “bir insana inanmaq” mənasında işlətdiyi *çəşm xorəd ab* frazeoloji vahidi eynilə “Qutadğu bilig”də müşahidə olunan *göz su içər*⁴ frazeoloji vahidini xatırladır:

«از گوهر ما گرچه خورد چشم جهان آب از گرد یتیمیست همان پیرهن ما»⁵.

¹ گلچین معانی احمد. فرهنگ اشعار صائب، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران: 1364، ج، اول، ص. 458.

² گلچین معانی احمد. ج. اول، ص 333.

³ یوسفی غلامحسین. چشمه روشن. انتشارات «علمی». 1376. ص. 302.

⁴ Balasaqunlu Y. Qutadqu bilig. Bakı: “Avrasiya press”, 2006, s.181.

⁵ گلچین معانی احمد. ج. اول، 207 ص.

(Bizim gövhərimizdən **dünyanın gözü su içsə də**, bizim köynəyimiz yetimlik tozundandır // bizim köynəyimiz bizim yetimlik əlamətimizdir)

Əlbəttə, müasir Azərbaycan dilində həmin frazeoloji vahidin inkar forması (*gözü su içməmək*) işlənməkdədir.

Dəndan zədən (دندان زدن). S.Təbrizinin “dişə vurmaq” mənasında istifadə etdiyi *dəndan zədən* frazeoloji vahidi Azərbaycan dilindəki “bir şeyi sınamaq” mənasında işlənən *dişə vurmaq* frazeoloji vahidini xatırladır. Şair üslubi çalar yaratmaq üçün aşağıdakı misrada bu frazeoloji vahidi sintaktik quruluşu qorunmaqla farscaya tərcümə etmişdir:

«امتحان بیکار باشد آن دل چو سنگ را بیضه فولاد مستغنیست از دندان زدن»¹.

(O daş ürəyi bekar adam sınayar, [çünki] polad yumurtanı dişə vurmağa ehtiyac yoxdur)

Əz çəşmə-mən bioftadi to (ز چشم من بیافتادی تو). Q.Təbrizinin “bir şəxsdən incimək və ona bir daha bu əməlini təkrar etməmək” mənasında və xəbərdarlıq məqsədi ilə işlətdiyi bu frazeoloji vahid bizə Azərbaycan dilindəki *birdəfəlik gözümdən düşdün* və ya *gözdən düşmək* frazeoloji vahidini xatırladır. Şair öz əsərində daşlaşmış formanı eyni ilə farscaya belə çevirmişdir:

«بیکباره ز چشم من بیافتادی تو»².

Həmin frazem müasir türk dilində də *gözdən düşmək* şəklində işlənməkdədir.

Xabəş əz çəşm beqorizəd (خوابش از چشم گریزد). Q. Təbrizi tərəfindən “bir şəxsin öz vəziyyətini hekayə yolu ilə bildirmək” üçün “daha yata bildim” mənasını verən bu ifadə müasir Azərbaycan dilində geniş işləkliyə malik olan *yuxusu qaçmaq* frazeoloji vahidinin tərcüməsidir. Şair həmin frazeoloji vahidi eynilə fars dilinə çevirmişdir:

«بهمی یک ره ز انوش بز انو نرسد خوابش از چشم گریزد، چو ندارد جانی»³.

(Bir aya kimi bir yol (bir dəfə) dizi dizinə çatmaz, yuxusu gözümdən qaçar, çünki canı yoxdur)

Məlum olduğu kimi, *yuxusu gözümdən qaçmaq* frazemini fars dilində bu şəkildə işlənmir. Bu dildə həmin mənada “xواب از چشم پریدن” *yuxu gözdən atlanmaq/uçmaq* frazemindən istifadə olunur.

Nəyarəd rixtən bər dəste-mən ab. «نیارد ریختن بر دست من آب»

¹ گلچین معانی احمد.ج. اول، ص 333.

² Beqdeli Q. Divani Qətran, Bakı:Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, s. 22.

³ قطران تبریزی. دیوان اشعار، نجوانی محمد، انتشارات «شفق»، تهران: 1333، ص. 404.

Birinin başqasından üstünlüyünü ifadə etmək üçün Nizaminin işlətdiyi bu ifadə Azərbaycan dilində *əlinə su tökə bilməz* frazeoloji vahidinin tərcüməsidir. Kontekstdən aydın olur ki, şair bu frazeoloji vahidi eyni ilə farscaya çevirmişdir:

«بدین تری که دارد طبع مهتاب نیارد ریختن بر دست من آب»¹.

(Ay bu qədər yaş təbə, yəni gecələr dəniz suyunu qabardıb çəkmək gücünə malik olsa da, o da mənim **əlimə su tökə bilməz**)

Nizami burada ay haqqında mübaligəyə yol verərək, onun gecələr Günəş olmayanda dəniz suyunu özünə sarı çəkmək qabiliyyətindən bəhs edir, ancaq onun da (ayın) hətta belə gücə malik olmasına baxmayaraq, Şirinin əlinə su tökə bilməyəcəyini, Şirinin ondan üstün olduğunu deyir.

Xun ərəq kərdəm (خون عرق کردم). Saib Təbrizinin hekayə xarakteri daşıyan və “qan tərlədim” mənasında işlətdiyi *xun ərəq kərdəm* ifadəsi bizə Azərbaycan dilində “işləməkdən çox yorulan şəxs haqqında” söylənən və Cənubi Azərbaycanda da işlənən *qan tərləmək, qan-tər tökmək və qan-tərə batmaq* kimi frazeoloji vahidləri xatırladır. Göründüyü kimi, şair ilk dəfə *qan tərləmək* frazeoloji vahidini eynilə fars dilinə tərcümə edərək işlətməmişdir:

«خون عرق کردم زدست و پای بیتابی زدن تا چو قربانی سرو کارم به حیرانی کشید»²

(O qədər əl-ayaq çalaraq **qan tərlədim** ki, qurbanlıq kimi heyran qaldım)

Atəş biz əst (آتش بیز است). Qətran Təbrizinin mübaligəli məzmununda və “od ələdir” mənasında işlətdiyi “atəş biz əst” ifadəsi azərbaycanlıların bir şəxsin ruhi vəziyyətini mübaligəli şəkildə təsvir edərkən işlətdiyi *başım od ələndi* frazeoloji vahidlərinə uyğun gəlir. Fars dilindəki mətnin təhlili göstərir ki, şair bu frazeoloji vahidi də eynilə farscaya tərcümə etmişdir:

«بر جان و دلم غم تو آتش بیز است»³. (Sənin qəmin canımla ürəyim od ələyir).

Bər yəx neveşt (بر یخ نوشت). Nizaminin dilində “bir işi yerinə yetirməmək, borcunu verməmək” mənasında olan *bər yəx neveştən* frazeoloji vahidi Azərbaycan dilində *yaz buza, qoy günə* şəklində işlədilən frazeoloji vahidinin *buza yazmaq* hissəsi ilə səsləşir. Nizami burada *yaz buza* komponentini farscaya sözbəsöz tərcümə etmişdir.

«جهان شربت هریک از یخ سرشت بجز شربت ما که بر یخ نوشت»⁴.

(Dünya hər birinin şərbətini buzla qarışdıraraq hazırladı,

¹ . قطران تبریزی. ص. 287.

² . گلچین معانی احمد. ج. اول، ص 282.

³ . قطران تبریزی. ص. 526.

⁴ نظامی گنجوی. کلیات دیوان، پرویز بابایی، تهران، انتشارات «راد»، 1374، ص. 1080.

bizim şərbətdən (istəyimizdən) başqa ki, onu buza yazdı, yəni vermədi)

İn macəra bebin çeçədr ab mibərəd (این ماجرا بیین چقدر آب می برد).

Səfəvi dövründə yaşamış Möhsün Təsir Təbrizli adlı şairin işlətdiyi *in macəra bebin çeçədr ab mibərəd* “bu macəra çox su aparar” frazeoloji vahidi həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda *bu xəmir çox su aparacaq* şəklində işlənən frazeoloji vahidin üslubi variantı təsirini bağışlayır. Şair həmin frazeoloji vahidin daha geniş yayılmış variantındakı (yəni *bu xəmir çox su aparacaq*) məişət leksikasına aid *xəmir* sözünü *macəra* sözü ilə dəyişərək farscaya tərcümə etmişdir.

«غير از برای یار می تاب می برد این ماجرا بیین چقدر آب می برد»¹.

(Yardan başqasına xalis mey aparır, bu macəra gör nə qədər su aparır)

Dissertasiyanın III fəslı “**Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində türk dillərindən kalka olunmuş atalar sözləri və məsəllər**” adlanır. Altı yarımfəsildən ibarət olan bu fəsildə atalar sözləri və məsəllərin qədim türk abidələrində işlənməsindən bəhs edilir, onların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı fikirlər saf-çürük olunur, eləcə də müxtəlif yazılı abidələrdəki atalar sözlərinin statistik təhlili verilir.

Türk dillərinin yazılı abidələrinin araşdırılması göstərir ki, türk xalqlarında atalar sözlərinin şeirdə işlənmə ənənəsi mövcud olmuşdur. Bir çox mənbələrdə də qeyd olunduğu kimi, atalar sözünü nəzmə çəkmək o dövrün tələbinə uyğun idi. “Divani-luğət it-turk” əsərinin yaşadı olan “Qutadğu bilig” əsərində işlənmiş atalar sözləri ilə əlaqədar A.Oy yazır ki, buradakı atalar sözləri öz strukturunu, ahəngliliyini, təqtilərini saxlamamış, məzmunu zorla hiss olunan şeir şəklinə düşmüşdür. Yusif Xas Hacib əsərdə şairlik gücünü göstərmək niyyətində olduğundan “Qutadğu bilig”dəki savlar ancaq hiss oluna bilir².

Atalar sözlərinin müəyyənləşdirilməsi və təsnifatı haqqında türkoloji dilçilikdə yekdil fikir yoxdur. Türk tədqiqatçılarından Ö.A.Aksoy³ atalar sözlərini mənə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif qruplara bölür. Azərbaycan dilçilərindən Z.Əlizadə atalar sözləri ilə bağlı daha əhatəli tədqiqat aparmışdır. Biz isə bu tədqiqatda daha çox atalar sözlərinin tematik təsnifatına üstünlük vermişik.

Bir sıra dilçilərin fikrincə, atalar sözləri və məsəllər məcazi mənaya malik deyil. Lakin G.İsayevanın dediyi kimi, «hər bir frazeoloji vahidin kö-

¹ . گلچین معانی احمد. ج. اول، ص. XIII.

² Bax: Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı, Bakı: “Yazıçı”, 1985, s. 15.

³ Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. C.I., İstanbul: “İnkılâp Kitabevi”, 1993, s. 133-134.

kündə onun invariantları – həqiqi mənaya malik olan variantları yerləşir”¹. Müəllif daha sonra haqlı olaraq yazır: “Atalar sözləri və zərbi-məsəllər də müəyyən bir situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunur və bu zaman məcazlaşır. Məs. “Ağac bar verəndə başını aşağı əyər” atalar sözününü bir insanın yüksəldikcə, müəyyən uğurlar əldə etdikcə qürrelənməsinin yaxşı əlamət olmadığını bildirmək üçün işlədirik. Halbuki onun kökündə ağacın barlandıqca ağırlıqdan əyilməsini bildirən mənə daşığır»².

Beləliklə, atalar sözləri və zərbi-məsəllər semantik bütövlüyü, sabit quruluşu, milli xüsusiyyətlərinə, dildə hazır şəkildə işlənməsinə, məcaziliyi və sətiraltı mənalarına görə frazeologiyanın tərkibində öyrənilməlidir.

Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş atalar sözlərinin hərtərəfli tədqiqi aydın şəkildə göstərir ki, bu şairlər atalar sözləri, zərbi-məsəlləri iki şəkildə işlətməmişlər:

- a) əsas məzmun (obrazlılıq) və quruluş qorunaraq tərcümə olunanlar;
- b) əsas məzmun qorunmaqla quruluşu dəyişdirilərək tərcümə olunanlar.

Bu şairlərin işlətdikləri atalar sözlərinin bir çoxu türk dünyasının ortaq atalar sözü və məsəlləridir. Belə ki, onlar ya eynilə, ya da cüzi dəyişikliklə digər türk dillərində də müşahidə olunur.

a) əsas məzmun (obrazlılıq) və quruluş qorunaraq tərcümə olunanlar

Zire-paye-xiş ra roşən nəmidarəd çerağ.

«زیر پای خویش را روشن نمی‌دارد چراغ»

S.Təbrizinin “insan yaxşılıq umduğu öz yaxın adamlarından yaxşılıq və kömək görmür” mənasında işlətdiyi bu ifadə Azərbaycan xalqına məxsus *çırağ öz dibinə işıq salmaz*³ atalar sözünün kalkasıdır:

«شعله ادراک را لازم بود بخت سیاه زیر پای خویش را روشن نمی‌دارد چراغ»⁴.

(İdrak şöləsi üçün qara bəxt lazımdır, çünki çırağ öz dibinə işıq salmaz)

Həmin atalar sözü türk xalqlarının ortaq atalar sözüdür və bir neçə türk dilində indi də istifadə olunur⁵.

¹ . İsayeva G. Göstərilən əsər, s. 8.

² . Yenə orada.

³ . Məmmədov (Bəydili) C. Atalar sözü, Bakı: “Öndər”, 2004, s. 57.

⁴ . گلچین معانی احمد. ج. اول، ص، 807.

⁵ . Çobanoğlu Ö. Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, Ankara: “Atatürk Kültür Merkezi”, 2004, s. 385.

Qav ra rəng əz borun o mərd ra Əz dərun cu rənge-sorx o zərd ra.

«گاو را رنگ از برون و مرد را از درون جو رنگ سرخ و زرد را»

M.Cəlaləddinin insanların əsas xüsusiyyətləri və iç üzlərinin gizlin olmasını bildirmək üçün istifadə etdiyi bu atalar sözü qədim abidələrdən olan “Oğuznamə”də işlənmiş «hayvan alası taşından// dışından, adam alası içindən»¹ (heyvan alası çölündən, insan alası içindən) atalar sözünün eynilə farscaya tərcüməsidir:

«گاو را رنگ از برون و مرد را از درون جو رنگ سرخ و زرد را»².

(İnəyin sarı-qırmızı (ala) rəngini eşikdən, kişinin isə içərisindən axtarmalısən)

Fars dilində belə atalar sözü mövcud olmamışdır. Əksinə, həmin atalar sözünün müxtəlif variantları bir çox türk xalqlarında çeşidli çalarlarla istifadə olunmaqdadır³.

Boze-biçare dər fekre-can kəndən mərdə-qəssab fekre donbeyə-an.

«بیز بیچاره در فکر کندن جان مرد قصاب فکر دنبه آن»

Şəhriyarın bir şəxsin çətin durumunda və hər kəsin ancaq öz hayında olduğunu obrazlı şəkildə və dolayı yolla bildirmək üçün işlətdiyi bu atalar sözü bizə azərbaycanlılara məxsus *keçi can hayında, qəssab piy(in) axtarır*⁴ atalar sözünün eynilə tərcüməsidir:

«بیز بیچاره در فکر کندن جان مرد قصاب فکر دنبه آن»⁵.

(Yazıq keçi can hayında, qəssab piy axtarır// piy fikrindədir)

Qeyd etmək lazımdır ki, *keçi can hayında, qəssab piy axtarır* atalar sözü, demək olar ki, türk dillərinin əksəriyyətində işlənməkdədir. Halbuki fars dilində belə bir fikir başqa şəkildə ifadə edilir:

«هر کسی به فکر خیشه کوسه به فکر ریشه»

(Hər kəs öz qayğısında, kosa saqqal qayğısında)

«سگ از درد می میرد بی‌بی شکار می خواهد»

(Köpək dərddən ağlayır, bibi şikar (ov) istəyir)⁶.

«به پای خود آویز هر میش را. Be paye-xod aviz miş ra.»

¹. Oğuznamə. Tərtib edən S.Əlizadədir. Bakı: “Yazıçı”, 1987, s. 26.

². Okumuş S. Mevlanın Mesnevisində Geçən Atasözleri // Mevlana Araştırmaları -1-, Editör: Prof. Dr. Adnan Karaasimoğlu, Ankara: “Akçağ”, 2007, s. 475.

³. Çobanoğlu Ö. Göstərilən əsəri, s. 305.

⁴. Məmmədov (Bəydili) C. Göstərilən əsəri, s. 147.

⁵. قره آغاجی، سبک آذربایجانی// طالعی محبوب و مدرسی فاطمه، سبک آذربایجانی و سیر تاریخی آن در شعر فارسی، تهران: 1382، «مؤسسە فر هنگی ناشرات»، 609 ص.

⁶. دهخدا دهخدا علی اکبر. امثال الحكم 4 جلد، انشارات «امیرکبیر»، تهران، 1386، چ: 14 ام، ص. 981.

Öyüd və nəsihət məqsədi ilə “hər kəs öz əməlinin cəzasını çəkməlidir” fikrini obrazlı şəkildə bildirmək üçün Nizaminin işlətdiyi bu ifadə Azərbaycan dilində işlənən *keçini keç* ayağından asarlar, qoyunu qoyun atalar sözü ilə səsləşir.

«مزن در کس از بهر کس نیش را به پای خویش آویز هر میش را»

(Bir kimsəni başqasının əvəzinə sancma, hər qoyunu öz ayağından as)

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim H.Araslı Nizami ilə bağlı tədqiqatında bu ifadənin Azərbaycan dilindən kalka yolu ilə tərcümə olunduğunu qeyd etmişdir¹.

Hər kera mar həme omr be yekbar gəzid, dayem u ra rəsən o pise bovəd mar nōmay.

«هر که را مار همه عمر بیکبار گزید دائم او را رسن و پیسه بود مار نمای»

Q.Təbrizinin “hər kəs ömründə bir dəfə bir şəxsdən ciddi şəkildə incisə, o şəxsə xasiyyətcə oxşayan insanlardan qorxar və çəkinər” gerçəyini obrazlı və dolaylı şəkildə bildirmək üçün istifadə etdiyi bu ifadə Azərbaycan xalqı arasında *ilan çalan alaca ipdən qorxar*² şəklində işlənən atalar sözünün variantı təsirini bağışlayır. Şair burada həmin atalar sözünün formalaşmış variantını deyil, onun əsas məzmununu izah edərək tərcümə etmişdir:

«هر که را مار همه عمر بیکبار گزید دائم او را رسن و پیسه بود مار نمای»³.

(Hər kəsi ömründə bir dəfə ilan sancsa, daim ona ip və ala-bula ip ilan kimi görünər)

Bu atalar sözü bir çox türk xalqlarında müxtəlif variantlarda işlənməkdədir.⁴

Rəxne micuyi ze bədre kameli «رخنه می جویی ز بدر کاملی؟»

M.Cəlaləddinin doğru-düzgün bir şəxsə yalan olmadığı fikrini obrazlı şəkildə bildirmək üçün istifadə etdiyi bu ifadə DLT-də qeydə alınmış *Günəşdə irük yok, bəgdə kıyık yok* "Günəşdə deşik yox, bəydə yalan yox"⁵ atalar sözünün ilk hissəsinə uyğundur. Şair burada *günəş* sözünü *bədirlənmiş ay* birləşməsi ilə əvəz etmiş və cümləni bədii sual şəklində işlətmişdir:

«می پوشی آفتابی در گلی رخنه می جویی ز بدر کاملی؟»⁶

¹ Araslı H. Göstərilən əsəri, s. 151.

² Məmmədov C. Göstərilən əsər, s. 257.

³ نظامی گنجوی. کلیات دیوان، پرویز بابایی، تهران، انتشارات «راد»، 1374، ص 363.

⁴ Kılıç M. Türkmən folklorları, Bursa, “F. Özsan”, 1996, s. 74.

⁵ پریراد محرم. آتالار سوزونون اینکیشافی، تبریز: 1380، «زینب» نشریاتی، ص.50.

⁶ Okumuş S. Göstərilən əsəri, s. 364.

(Günəşi palçıqla örtmək istəyirsən, **on dörd gecəlik ayda yarıq ax-tarırsan?**)

Kuzegər əz kuzeye-şəkəste ab xurəd. «kuzə gr az kuzə y şəkəste xord ab». Öz əməyinin nəticəsini görməyən insanı obrazlı şəkildə təqdim etmək üçün M.H.Şəhriyarın istifadə etdiyi bu ifadə Güney Azərbaycanda indi işlədilən *kuzəçi sınıq qabda su içər*¹ atalar sözünə uyğun gəlir. Şair həmin atalar sözünün Azərbaycan dilindəki formasını qoruyaraq eynilə farscaya çevirmişdir:

«به که خورد شهريار خون دل آری کوزه گر از کوزه ی شکسته خورد آب»²

(Şəhriyar kim üçün qan udsun? Bəli, kuzəçi sınıq qabda su içər)

b) əsas məzmun qorunmaqla quruluşu dəyişdirilərək tərcümə olunanlar

Həm be nərmi sər konəd əz ğar mar. «هم به نرمی سر کند از غار مار»

Öyüd vermək məqsədi ilə “bütün işlərdə əxlaqla və yumşaq dillə uğur əldə etmək olar” fikrini obrazlı şəkildə bildirmək üçün M.Cəlaləddinin istifadə etdiyi bu atalar sözü Azərbaycan dilindəki *şirin dil ilan yuvasından çıxardar*³ şəklində işlənən atalar sözü ilə səsləşir. Şair türk dünyası üçün ortaq olan həmin atalar sözünün işlək formasını eynilə deyil, *şirin* sözünün yerinə *yumşaq* sözünü işlətməmişdir:

«که درستی ناید اینجا هیچ کار هم به نرمی سر کند از غار مار»⁴

(Kobudluq burda işə gəlməz, ilan yumşaqılıqla başını yuvadan çıxarar).

Mərde-ğər q gəste cani mikonəd, dəst ra dər hər ğiyahi mizənəd.

«مرد غرق گشته جانی می کند دست را در هر گیاهی می زند»⁵

M.Cəlaləddinin bir insanın suda boğularkən canını qurtarmaq üçün hər şeyə can atmasını obrazlı şəkildə bildirmək məqsədi ilə işlətdiyi bu ifadə bizə Azərbaycan xalqının müxtəlif variantlarda istifadə etdiyi *suda boğulan ilana sarılar*⁶, *suda boğulan saman çöpündən yapışar*⁷ atalar sözlərini xatırladır.

«مرد غرق گشته جانی می کند دست را در هر گیاهی می زند»⁸

(Suda boğulan qurtulmağa can atır, hər bitkiyə əl atır)

¹ Hüseyinov Ə. Göstərilən əsəri, s. 274.

² . شهريار محمدحسين. کلیات دیوان شعر. جلد دوم، انتشارات نگاه، 1377، ص. 232.

³ Çobanoğlu Ö. Göstərilən əsəri, s. 440.

⁴ .جلال الدین مولوی. کلیات شمس تبریزی. فروزانفر بدیع الزمان، تهران: 1385، ج: نوزدهم، «امیرکبیر»، ص 752.

⁵ .جلال الدین مولوی. کلیات شمس تبریزی. ص. 87.

⁶ Məmmədov (Bəydili) C. Göstərilən əsəri, s. 214.

⁷ Hüseyinov Ə. Atalar sözü, Bakı: “Yazıcı”, 1982, s. 588.

⁸ . حاجی ستاری فرنگیس. یوردومون دھیرلی سۆزلری، تهران: 1382، ص. 225.

Bavər nəkərdəmi ke rəsəd kuh suye kuh, mərdom rəsəd be mərdom bavər kərdəmi.

« باور نکردمی که رسد کوه سوی کوه مردم رسد به مردم، باور کردمی»

Ə.Xaqaninin öyüd və nəsihət məqsədi ilə “dağın dağa çatmasına inanmadım, xalqın xalqa çatmasına inandım” mənasında istifadə etdiyi bu ifadə Azərbaycan xalqının işlətdiyi *dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar*¹ atalar sözünə uyğun gəlir. Ancaq şair burada Azərbaycan dilinə məxsus variantındakı *adam* sözünü *mərdom* "xalq" sözü ilə dəyişmişdir:

« باور نکردمی که رسد کوه سوی کوه مردم رسد به مردم، باور کردمی»²

(Xalqın xalqa qovuşmasına inandım, amma dağın dağa qovuşmasına inanmadım).

Məlum olduğu kimi, bu atalar sözü qədim abidələrdən DLT-də (Müq. et: *Tağ tağka kavuşmas, kişi kişigə kavuşur*)³, eləcə də başqa türk dillərində müşahidə olunur⁴.

Əndud təvan çeşmeye- Xorşid be gel. «اندود توان چشمه خورشید به گل»

“Gerçəkliyi və doğruluğu gizlətmək olmaz” fikrini obrazlı və dolaylı yol ilə bildirmək üçün Qətran Təbrizinin istifadə etdiyi bu ifadə bizə türk dilindəki *Günəş balçıkla sıvanmaz*⁵ atalar sözünü xatırladır. Şair bu atalar sözünün işlək formasından fərqli olaraq onu şərt budaq cümləsinin baş cümləsi kimi vermiş və təsdiq formada işlətmişdir:

«گر طعنه او مرا بگرداند دل اندود توان چشمه خورشید به گل؟»⁶

(Onun tənəsi mənim ürəyimi ondan sındırırsa, Günəşi palçıqla suvamaq //tutmaq olar?)

Gər be dərya rəvənd xoşk şəvəd. «گر به دریا روند خشک شود»

Marağalı Əvhədinin “Cami-cəm” əsərində hekayə yolu ilə obrazlı şəkildə bir şəxsin şanssız olmasını bildirmək üçün istifadə etdiyi bu ifadə Azərbaycan xalqının daim işlətdiyi *dənizə getsə, dənizi qurudar*⁷ atalar sözü ilə semantik baxımdan tam yaxındır. Şair həmin atalar sözünün əsas məzmununu qoruyaraq, onun daşlaşmış formasını III şəxsin təkində işlətmişdir:

¹ Məmmədov (Bəydili) C. s. 79.

² دھخدا علی اکبر. امثال الحكم 4 جلد، انتشارات «امیرکبیر»، تهران، 1386، چ: 14، ام، 2064 ص.

³ Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk, 4 cildə, III cild, Bakı: “Ozan”, 2006, s. 153.

⁴ Çobanoğlu Ö. Göstərilən əsəri, s. 194.

⁵ Okumuş S. Göstərilən əsəri, s.364.

⁶ قطران تبریزی. دیوان اشعار، نجوانی محمد، انتشارات «شفق»، تهران: 1333، ص. 534.

⁷ دردی قاضی مراد. آتالار نقلی، 1376، انتشارات «حاجی طلائی»، ص. 84.

« خاک از ایشان چگونه مشک شود // گر به دریا روند خشک شود»¹

(Torpaq onların əli ilə necə müşk olsun ki, onlar dənizə getsələr, dəniz quruyar)

Ta nəgeryəd tefl, key cuşəd ləbən. «تا نگرید طفل کی جوشد لبین»

M.Cəlaləddinin “bir kimsə haqqını istəməyincə haqqını əldə etməz” fikrini obrazlı şəkildə bildirmək üçün işlətdiyi bu atalar sözü bizə Azərbaycan dilində işlənən *ağlamayan uşağa süd verməzlər* atalar sözünü xatırladır. Şair bu atalar sözünün əsas məzmununu qorumuş, lakin formasında bəzi dəyişikliklər edərək bədii sual cümləsi şəklində farscaya tərcümə etmişdir:

تا نگرید ابر کی خندد چمن «تا نگرید طفل کی جوشد لبین»

(Bulud ağlamayınca çəmən gülər? Uşaq ağlamayınca süd coşar?)

Qeyd edək ki, *ağlamayan uşağa süd verməzlər* türk xalqlarının ortaq atalar sözlərindən biridir².

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat əsasında əldə olunmuş aşağıdakı nəticələr verilmişdir:

1. Türk xalqları içərisində ilk dəfə fars dilində əsər yazmaq ənənəsi Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi ilə başlayır. Q. Təbrizinin, eləcə də fars dilində yazan digər türk şairlərinin dilini onlardan əvvəl fars dilində yazan qeyri-türk şairlərin dilindən fərqləndirən əsas cəhət bu şairlərin əsərlərində türk dillərinə məxsus söz və frazeoloji vahidlərin həm birbaşa, həm də kalka yolu ilə farscaya tərcümə edilərək istifadə edilməsidir.

2. Bu şairlərin əsərlərində birbaşa işlənmiş türk sözlərinin əsasını ümumişlək sözlər, dialekt leksikası və onomastik vahidlər (antroponimlər, toponimlər, titullar) təşkil edir.

3. Fars dilində yazan türk şairlərinin əsərlərində bəzi türk sözləri bu dilin qaydalarına uyğun olmayan şəkildə, daha doğrusu, kalka yolu ilə tərcümə edilərək işlənmişdir. Belə ki, Q. Təbrizi, M. Şəbüstəri, Ə. Xaqani və başqa şairlərin əsərlərində rast gəldiyimiz *səd rah* və *yek rah* ifadələri Azərbaycan türklərinin *bir yol* (bir dəfə), *yüz yol* (yüz dəfə) kimi işlətdikləri ifadələrin kalka üsulu ilə tərcüməsidir. Çünki fars dilində həmin mövqedə “dəfə” mənasında olan ərəb mənşəli *dəfə* və ya *bar* sözü istifadə edilir.

- *Sirçəşm* sözünü Saib Təbrizi fars dilinə gətirmişdir. Həmin söz Azərbaycan dilindəki *toxgöz* sözünün kalka yolu ilə tərcüməsidir. S. Təb-

¹ . دهخدا علی اکبر. ج: 14، ص. 1273.

² Çobanoğlu Ö. Gösterilən əsəri, s. 134.

rizidən əvvəl bu semantikaya malik *sirçəşm* sözünün fars dilində olmaması bu mülahizənin doğruluğunu sübut edir.

- Nizami və digər fars dilində yazan türk şairlərinin işlətdiyi türk dillərinə məxsus ümumişlək sözlər bu şairlərin yaşadığı dövrdən bir neçə əsr əvvəl fars dilinə keçmiş və Firdovsi kimi məşhur fars şairi tərəfindən derivatları ilə birlikdə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu qəbildən olan dil faktları fars dilinin ərəb-islam xilafətinin hakim dili olan ərəbcə ilə yanaşı, regionda geniş ünsiyyət dili olan türk dilinin də ciddi şəkildə təsirinə məruz qaldığını göstərir. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Firdovsi "Şahnamə"də *göstər* sözünü və onun *göstəriş*, *göstəri* və s. derivatlarını təxminən 123 dəfə işlətməmişdir.

4. Fars dilində yazmış türk şairlərinin əsərlərində işlənmiş türk mənşəli frazeologizm, atalar sözü və zərbi-məsəllərin statistik göstəriciləri aşağıdakı belədir:

Frazeologizmlər: Nizamidə - 14, S.Təbrizidə - 11, Q.Təbrizidə - 10, Ə.Xaqanidə - 6, M.Beyləqanidə - 3, Marağalı Əvhədidə, Təsir Təbrizidə və M.H.Şəhriyarda - 1;

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər: Nizamidə - 47, Mövlana Rumidə - 30, Q.Təbrizidə - 5, Ə.Xaqani və S.Təbrizidə - 4, M.Şəhriyarda - 3, S.Savəcidə - 2, M.Beyləqanidə və Ə.Marağalı - 1.

5. Farsca yazmış türk şairlərinin əsərlərində türk dillərindən kalka olunaraq düzəldilmiş frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdən geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, frazeoloji vahidlər fars dilinə iki şəkildə: 1) donmuş və daşlaşmış forma qorunaraq; 2) əsas məzmun, obrazlılıq qorunmaqla müxtəlif üslubi çalar yaratmaq məqsədi ilə bəzi komponentlərin onların sinonimləri və ya paralelləri ilə dəyişdirilərək farscaya çevrilmişdir.

6.Fars dilində yazan türk şairlərinin müraciət etdiyi frazemlər, əsasən, somatik və xalqın məişət, həyat tərzini əks etdirən frazeoloji vahidlərdən ibarətdir. Bu şairlərin kalka yolu ilə çevirib işlətdikləri atalar sözləri içərisində, əsasən, heyvanlar və bitkilər aləmi ilə bağlı atalar sözləri çoxluq təşkil edir.

7.Bu şairlərin əsərlərində kalka yolu ilə tərcümə edilərək işlənmiş türk dillərinə məxsus atalar sözlərinin təxminən 9-u türk dilləri üçün ortaq səciyyə daşıyır.

8. Q.Təbrizinin başlanğıcını qoyduğu, Nizami, Xaqani, M.Beyləqani, Mövlana Rumi, S.Təbrizi və M.Şəhriyarın davam etdirdiyi bu ənənə, yəni türk dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərin, atalar sözü və zərbi-məsəllərin

kalka yolu ilə tərcümə olunaraq fars dilində işlədilməsi indi də İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin gündəlik ünsiyyət prosesində müşahidə olunur.

9. Tədqiqat göstərir ki, bu şairlərin yaradıcılığı vasitəsilə türk dillərindən fars dilinə bir çox söz və frazeoloji vahid daxil olmuşdur. Bu proses təkcə söz müstəvisində deyil, eləcə də dilin dərin qatına məxsus frazeoloji vahidlərin və atalar sözlərinin kalka yolu ilə tərcüməsində də aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu ənənə İran İslam Respublikasında yaşayan, iki dildə şeir yazan Azərbaycan türkləri tərəfindən indi də davam etdirilir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və elmi nəticələri çap edilmiş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Xaqaninin şeirlərində türkiizmlər // Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, № 2 (82), 2012, s. 37-39.
2. Saib Təbrizinin şeirlərində kalka yolu ilə tərcümə edilmiş azərbaycanca sözlər, idiomlar və atalar sözü // Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, № 3 (83), 2012, s. 90-94
3. Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində kalka yolu ilə tərcümə ənənəsi // Filologiya məsələləri, Bakı, № 6, 2012, s. 167-176
4. Cəlaləddin Mövləvinin (1207-1273) əsərlərində türkiizmlər // Filologiya məsələləri, Bakı, № 6, 2013, s. 178-184
5. Turkizm Nizami Ganjavi (114-1209)// Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета, Серия: Педагогика, психологии, 2012 №4 (11), стр. 255-258.
6. امثال الحكم و ضرب المثل های موجود در آثار شعرای ترک پارسی گوی، مجله «وارلیق»، شماره 170، تهران، پاییز 1392، ص. 37-45.
(Farsca yazan türk şairlərinin əsərlərində mövcud atalar sözü və zərbi-məsəllər, Varlıq, № 170, Tehran, Payız, 1392, s. 37-45)
7. M.H.Şəhriyarın (1905-1988) əsərlərində kalka yolu ilə tərcümə edilmiş frazeoloji vahidlər və atalar sözü // BDU-nun Şərqşünaslığın aktual problemləri prof. V.Məmmədəliyinin yubileyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2012, s. 126-127.
8. Türkçenin Farsçaya Etkisi: Atasözleri Bağlamında //V Uluslararası Türkoloji Kongresi (Kültürel Etkileşim ve Medeniyetler İttifakı), Türküstan, 2013, s. 69-73.
9. Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində bəzi sözlərin etimologiyası// Görkəmli dilçi alim, ədib prof.B.Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəkir Çobanzadə və türkologiyi-

yanın müasir problemləri” mövzusunda Respublikas elmi konfransın materialları, Bakı, 2013, s. 202-205.

10. Фразеологические сочетания в стихах Хагани, проведенные при помощи кальки / Иностраный язык в системе среднего и высшего образования. Пенза-Москва-Решт. 2012. стр. 17-18.

Mir Ali Rezayi

**Turkic (lexicon and phraseology)
in the works of the Persian speaking Turk poets**

SUMMARY

In this research the direct used words and expressions of Persian speaking Turk poets and the words, phraseological unit, proverbs and sayings translate with the way of machine translation have been investigated.

Actuality of the subject, purpose and duties, theoretical and practical importance, scientific innovation, the style of the learning paths of the object and subject, research, method and sources of the thesis shown at the introduction part and the structure of the work and its details has been given at this section.

The first chapter called Turkic in the works of the Persian speaking Turk poets is divided into two subchapters. First of all the direct used words and expressions of the Persian speaking Turk poets including onomastics (anthroponomy and toponymy) units, tillage, agriculture and horticulture, cattle-breeding, way of life, ceremonies, people musical instruments and name of the plays, body organs names, animal etc. are given then the words which have been translated into Persian by machine translation ways have been shown.

Second chapter which is called the phraseological units that are translated by machine translation exists in the Persian speaking Turk poets consists of four parts. In this chapter somatic (body organs) phraseological units which have been created by machine translation, Zoo phraseologies (animals phraseology), habits and ceremonies phraseology units and the phraseological units of earning and the manner of people life are studied.

Persian speaking Turk poets proverbs and sayings which were translated by machine translation, forms the third chapter which is divided into six subfields. In this chapter, somatic, animals, plants, meteorological and astronomical sayings and proverbs and the ones based on manner of earning and people's life, social events, past experiments and some real facts are investigated.

The summery of thesis and some scientific facts which is understood through investigation process is given at the conclusion.

**Тюркизмы в творчестве персоязычных тюркских поэтов
(лексика и фразеология)**

РЕЗЮМЕ

В этом научном исследовании в творчестве тюркских персоязычных поэтов исследованы непосредственно выраженные тюркские и дословно переведенные слова, фразеологизмы, пословицы и поговорки.

В введении даётся информация об актуальности темы, цели и задачи диссертации, теоретических и практических значениях, уровне изучения данной темы, новом подходе научного исследования, объективности и предмете, методе и источниках, а также об апробации и структуре работы.

Первая часть данного научного исследования «Тюркские слова в творчестве тюркских персоязычных поэтов», состоит из двух подразделов. В этой части сперва показывается непосредственно выраженные тюркские слова, в том числе ономастические целостности (антропонимы и топонимы), земледельчество, сельское хозяйство и бахчеводство, животноводство, жительство, обряды, народные музыкальные инструменты и названия народных игр, названия частей тела человека, названия животных и других слов. А затем указаны слова дословно переведённые на персидский язык.

Вторая часть данного научного исследования «Калькированные фразеологические единицы в творчестве тюркских персоязычных поэтов» состоит из четырёх подразделов. В этой части показывается калькированные соматические фразеологические единицы, зоофразеологические единицы, фразеологические единицы, выражающих названий обрядов и обычаев.

Третья часть данного научного исследования «Пословицы и поговорки в творчестве тюркских персоязычных поэтов» состоит из шести подразделов. В этой части показаны калькированные, соматические, возникшие в связи с животными, растениями, метеорологическими и астрономическими предметами пословицы, а также пословицы, возникшие в связи с отражением народного быта и образа жизни, социальными процессами, проведёнными опытами и некоторыми истинностями.

В части заключения диссертации даны научные выводы полученные в процессе исследования.

На правах рукописи

МИРАЛИ МИРГАФАР оглы РЗАИ

**ТЮРКИЗМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ
ПЕРСОЯЗЫЧНЫХ ТЮРКСКИХ ПОЭТОВ
(ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ)**

5710.01 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2014